

MAHMUD KÂŞGARÎ KİMDİR ?

Omeljan Pritsak

1

Maḥmūd al-Kâşğarî'nin menşei hakkında elimizde Divan ü lûgat-it-Türk'ün muhtelif yerlerinde kendisi tarafından verilen mahdūt malûmattan başka bir şey yoktur¹. Bu malûmata istinaden Maḥmūd'un «kendi kavminin (yâni Türklerin) en asıllarından olduğu²», «babasının», yâni ceddinin³ «Türk ülkesini Samanoğullarından harb etmek suretiyle aldığı⁴» ve son olarak babası al-Ḥusain b. Muḥammed'in Isık Göl'ün cenub-i şarkî sahilinde bulunan Barshan⁵ şehri ile sıkı bağılılığı olduğu anlaşılıyor⁶.

Buna göre, Maḥmūd al-Kâşğarî'nin Karahanlı sülâlesine mensup ve ceddinin bu sülâlenin meşhur bir âzası olduğu ortaya çıkıyor. Bu cet kimdi? Burada Maḥmūd'un cediti olarak sadece iki şahıs bahis mevzuu olabilir: ya Maveraünnehr'in ilk fatihi *Buğra Han* unvanını taşıyan ve 382 de (992) Samanoğulları'nın başşehri Buhara'yı zapteden Hârûn (al-Ḥasan) b. Sulaimân, yahut da *Arslan İlig* unvanını taşıyan

¹ Maḥmūd al-Kâşğarî hakkında en mühim araştırmaları sıralıyalım: W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, 83—85=12 *Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mütteleasiens*, Berlin, 1935, 92—95; F. Köprülü, *Divan-ı Lûgat al-Türk: Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, 33—34; Ahmet Zeki Validî [Togan], «*Divân-ı Lûgat üt-Türk'ün telif senesi hakkında*: Atsız Mecmua, sayı 16 (1932), 77—78; yine onun «*Mahmud Kaşğari'ye ait notlar*, Atsız Mecmua, sayı 17 (1932), 133—136; Rifat Bilge [Kilisli], *ديوان لغات الترك ün telif tarihi: Türkiyat Mecmuası VI (1936—39)*, İstanbul, 1939, 358—360; Besim Atalay, *Divanü lûgat-it-türk ve tercümesi üzerine notlar* (Kitabı yazan zât; Kitabı yazıldığı tarih; Kitabı nerede yazılmış): *Divanü lûgat-it-türk tercümesi*, cilt I, Ankara, 1939, XI—XVI; Ahmet Caferoğlu, *II. Türk dili tarihi notları*. I. Bölüm, İstanbul, 1943, 42—43; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk dilcisi Kâşğarlı Mahmut*, İstanbul, 1946.

² *Kitâb dîwân lûgat at-türk*, Kilisli Muallim Rifat [Bilge] basması, I., İstanbul, 1333 [1917] (= *Dîwân*), 3 = Faksimilesi: Besim Atalay, *Divanü lûgat-it-türk tıpkıbasımı*, Ankara, 1941, 2.

³ Bk. Barthold, *12 Vorlesungen*, 94. Togan'ın bu husustaki nokta-i nazarı hakkında Atsız Mecmua'daki yazısına bk. (sayı 17, 133—136).

⁴ *Dîwân*, I., 102 = Faksimile 69.

⁵ Barshan'ın mevkiî hakkında şahsî araştırmalarına dayanan A. N. Bernştam'ın kitabına bk.: *Arxeologičeskiy očerk severnoy Kirgizii*. Frunze, 1941, 80—82.

⁶ *برسغان وهي مدينة منها اب محمد*, *Dîwân*, III., İstanbul, 1335 (1919), 312 = Faksimile, 62.

ve 389 da (999) Gazneli Maḥmud ile birlikte Samanî devletinin sona ermesine sebep olan Naşr b. 'Alî⁷. Ancak Naşr b. 'Alî'nin sülâlenin garp kolundan olduğu ve Kâşğari'nin nisbesinde zikredilen Kâşgar'ın daima sülâlenin şark koluna bağlı kaldığı göz önünde tutulursa, Maḥmūd al-Kâşğari'nin ceddî olarak yalnız Hārūn b. Sulaimān'dan bahsedilebilir⁸.

Babasının da Karahanlı sülâlesinin bir âzası olması gerekeceği düşünülürse, Kâşğari'nin ifadesinden babasının Barshan'da hâkimiyet sürdüğü anlaşılabilir.

2

Güzel bir tesadüf eseri olarak, elimizde Barshan'da basılmış h. V. asır ortalarından (aşağı yukarı 1048-1058) kalma bazı sikkeler vardır⁹. Yazık ki bu sikkelerdeki yazılarda o devir Barshan emîrlerinin yalnız islâmî lâkapları ve Türkçe unvanları zikredilmiştir: *Sams ad-daula Arslan İlig*. Burada meşhur Kadir Han b. Hārūn'un oğlu ve Maveraünnehr'in ilk fatihi Hārūn b. Sulaimān'ın torunu «Buğra Han» Muhammad b. Yusuf'un hükümdar olduğu görülüyor (yukarıya bakınız).

Karahanlıların devlet teşkilâtında *Arslan İlig* unvanı (*Buğra Han* unvanıyla) kağanlık ortaklığının bir kademe aşağısında bulunan kimselere verilirdi¹⁰. İbn al-Asir'den öğrendiğimize göre, Muhammad b. Yūsuf'un yanında büyük oğlu Ḥusain b. Muḥammad (448 den, yâni 1056/57 den itibaren) de böyle bir makam işgal etmiştir¹¹. Bu sebeple, asrın 40. yıllarında Ḥusain b. Muḥammad'ın 'Arslan İlig' olarak Barshan'da hüküm sürdüğü tahmin olunabilir.

Böyle olduğu takdirde, Maveraünnehr'in ilk fatihinin torunu olan Barshan emîri Ḥusain b. Muḥammed'in, Maḥmūd al-Kâşğari'nin babası

⁷ Hārūn b. Sulaimān ve Naşr b. 'Alî hakkında malûmat almak için, bk.: Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1928 (= GMS, N. S., V), 257—266, 271—274.—V. I. Belaev, *Arabskie istočniki po istorii Türkmenii Turkmenii XI—XIII vv.* (= Türkmen ve Türkmenistan tarihine ait Arap kaynakları) adlı yazısında (Materiali po istorii Turkmenii Turkmenii, I, Moskva-Leningrad, 1939, 31), Kâşğari'yi kendi ifadesine (4. nota bk.) istinaden Naşr b. 'Alî'nin torunu olarak gösteriyor.

⁸ H. V. asrın ilk yıllarından itibaren iki kol arasında meydana gelen uçurum neticesinde bir «garbî» Karahanlı devletinin şark kısmında pek huzur içinde yaşayamazdı. Bu hususta İslâm Ansiklopedisi'ne yazmış olduğum *Karahanlılar* maddesine bk.

⁹ Richard Vasmer, *Zur Münzkunde der Qarāhāniden*: MSOS XXXIII, Berlin, 1930 (= Münzkunde), 100. Bu sikkelerdeki tarihlerin son rakamı çok defa siliktir. Son rakamı açıkça okunabilen yerlerde 8 rakamı göze çarpar. Buna göre bu sikkelerin 448 de (1056/7), al-Ḥusain b. Muḥammad'ın veliahtlığa çıkarıldığı yılda basılmış oldukları kabul edilebilir.

¹⁰ Bu hususta daha çok malûmat almak için *Karachanidische Studien I—X* (müsvedde) adlı eserimin *Stufenweiser Aufstieg bei den Karachaniden* kısmına bk.

¹¹ C. J. Tornberg neşri, IX., Leiden, 1863, 211.

Ḥusain b. Muḥammed'den başka bir kimse olamayacağı anlaşılır. Bu zat Barshan ile sıkı sıkıya bağlı ve Maverâünnehir fatihinin sülâlesine mensup idi.

3

Hayatı hakkında gayet ketum davranan Kâşgarî, kendisinin Bağdad'a ne gibi sebeplerle göçtüğünü bile açıklamıyor. Türk ülkelerinde yaptığı bir çok seyahatlerin sebeplerini de söylemiyor. Menşei hakkındaki tahminlerimiz doğru çıktığı takdirde, Kâşgarî'nin yaptığı seyahatlerin sebepleri de meydana çıkar. O anlaşılın siyasî bir kaçkın (mülteci) idi.

Şarkî Karahanlı devletinde h. 448-449 da (1056/7-1057/8) korkunç hâdiseler cereyan etmiştir. Evvelâ büyük hakan (Arslan Han) Sulaimân b. Yūsuf, kardeşi ve hakanlık ortağı (Bugra Han) Muḥammed b. Yūsuf'a karşı harekete geçmiş ve «devletini işgal etmişti. Yapılan muharebede 'Arslan Han' (Sulaimân b. Yūsuf) yenilerek esir düştü. 'Buğra Han' (Muḥammad b. Yūsuf) onu zindana atarak devletini işgal etmişti»¹².

Yine İbn al-Asir, han ailesinin bundan sonraki acıklı mukadderatı hakkında şu malûmatı veriyor: 15 ay sonra, 'Buğra Han' Muḥammed b. Yūsuf büyük hakan (Arslan Han) olunca, «devletini büyük oğlu Ḥusain Çağrı Tigin'e vermiş¹³ ve onu veliaht ilân etmişti. Fakat 'Buğra Han'ın (yâni şimdi 'Arslan Han' Muḥammed b. Yūsuf'un) ikinci bir karısı vardı ve bu karısından ilk oğlundan daha küçük bir oğlu olmuştu. Kadın, Ḥusain'in tâynini karşısında duyduğu hiddetle, 'Buğra Han'a (Sulaimân b. Yūsuf'a) yanaşmış ve onun ailesinin birçok âzalarını zehirlemişti; onun kardeşi 'Arslan Han' b. Kadır Han (Sulaimân b. Yūsuf)u da boğdurmıştu»¹⁴.

Tahminlerimiz doğru ise, Maḥmūd b. al-Ḥusain, yâni Kâşgarî, bu katliamdan her hangi bir şekilde kurtulmağa müvaffak olan birkaç kişiden biridir ve kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Evvelâ muhtemel olarak

¹² İbn al-Aṭîr, IX. s. 211.

¹³ Kağınların büyük çocukları, yırtıcı hayvan adlarını unvan olarak almadan evvel, yırtıcı kuş (onğan) adlarını kullanırlardı, Çağrı tigin gibi. Bu hususta bk. 1. Yūsuf 'Kadır Han'ın büyük oğlu Sulaimân (onun)407—412 de [1016—1021] Yarkend'de bastırılmış sikkeleri: A. K. Markov, *Inventarny katalog musul'manskix monet Imperatorskogo Ermitaja*, S. - Pb., 1893—(19)4, 193—195, N° 7, (39—40); 2. al-Ḥasau b. Sulaimân'ın büyük oğlu Hârûn (Aḥmad) b. al-Ḥasau (bu hususta Barthold'un neşrettiği 474 e (?) = 1082 (?) ait Yarkent vesikasına) bk.: Barthold, *The Bughra Khan mentioned in the Qadatqa Biliğ*: BSOS, III. (1923-25), 156 = Türkçe tercümesi (Rağıp Hulûsi): *Türkiyat Mecmuası* I. İstanbul, 1925, 223—224). Bundan başka, elimizde Çağrı Tigin جفرائكين unvanını taşıyan al-Ḥusain b. Muḥammad'ın 44x yılına ait bir sikkesi de vardır (yeri silihtir; Markov, *Katalog*, 260—261, N° 429).

¹⁴ İbn al-Aṭîr, IX., 211.

komşu Türk ülkelerine gitmiş, on yıl kadar dolaştıktan sonra nihayet Bağdad'a gelmiş ve orada siyasi kaçkın (mülteci) olarak kalmıştı. Kāşğarî bu uzun yolculuk sayesinde Türk âlemini çok yakından tanımak fırsatını elde etmişti. Bu sırada (447=1055) Selçuklular tarafından işgal edilen Bağdad'da Türklerin ehemmiyetini izah eden bir esere ihtiyaç olduğunu görerek, meşhur eserini yazmağa başlamış ve onu o zamanki Abbasî halifesine (Muktedi billāh, 467-487=1057-1094) ithaf etmişti. Böyle bir teşebbüsün onun hayatını sağlamağa yardım ettiği muhakkaktır.

Hazin aile facialarına temas etmemekle eserinde en yakın seleflerinden bahsetmemektedir. Bu suretle bu sülâlenin bir âzası olan Kāşğarî'nin kendi devrinde hüküm süren Karahanlı hükümdarları ve o devirde cereyan eden hâdiseler hakkında bilgi vermemesi kolaylıkla anlaşılıyor. Tahminlerimiz bundan ibarettir.

4

Son olarak, yukarda zikredilen şahısların yaşlarını araştırmak icabediyor.

Hārūn (al-Ḥasan) b. Sulaimān 382 de (992). ölmüştür; oğlu Yūsuf 'Kadır Han' bu sırada hiç olmazsa 20 yaşında olmalı idi; Yūsuf yaşlı bir adam olarak 423 te (1032) ölmüştür. Kendisinin 60 yaşlarında öldüğü kabul edilirse, 36x(971-980) tarihlerinde doğmuş olması lâzımdır. Bundan başka, onun uzun harblerden sonra en geç 396 da (1005/6) Hotan'ı zaptettiğini biliyoruz¹⁵; Kaşgar'da 'Nāsır ad-daula Kadir Han' adıyla hiç olmazsa 396 dan (1005/6) itibaren hüküm sürmüştür¹⁶.

Büyük oğlu Sulaimān b. Yūsuf Yarkent'te hiç olmazsa 407 den (1016/7) itibaren hüküm sürmüştür¹⁷; ikinci oğlu Muḥammed b. Yūsuf anlaşılan Sulaimān b. Yūsuf'tan çok küçük değildi. Yukarda gördüğümüz gibi, Muḥammed b. Yūsuf 449 da (1057/8) büyük oğlu lehine tahttan feragat etmek üzere idi. Bir nazariye olarak Muḥammed b. Yūsuf'un 38x(991-999) tarihlerinde doğduğunu kabul edebiliriz. Buna göre, Ḥusain 40x(1010-1019) tarihlerinde dünyaya gelmiş olabilir. Böyle olunca, Maḥmūd b. al-Ḥusain b. Muḥammed al-Kāşğarî'nin doğumu için 42x-(1029-1038) tarihleri bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Buna göre, al-Kāşğarî'nin 464-470 te (1072-1078)¹⁸ meşhur eserini yazdığı sırada kırk veya elli yaşında bulunduğu anlaşılıyor ki bu da pek muhtemeldir.

Çeviren: *Hasan Eren*

¹⁵ Benim *Von den Karluk zu den Karachaniden* adlı yazıma bk. (ZDMG, 101. c., Wiesbaden, 1951, 295. s. ve 3. n.).

¹⁶ Vasmer, *Münzkunde*, 93.

¹⁷ 13. nota bk.

¹⁸ Dīwān luğat at-Turk'un telif tarihi hakkında 1. notta zikredilen araştırmalara bk.